

Analysis of the Concept of Anomie in the Quran with Emphasis on Surah Al-Baqarah *

Mohammad Mirzayi,^۱ Mustafa Karimi,^۲ Ali Salimi,^۳ and Ali Asghar Shuai^۴

Abstract

Anomie is among the macro concepts within social maladies, explaining one of the key factors contributing to the emergence of such issues. Anomie refers to a state where an individual loses the certainties of the past and collective conscience loses its ability to support and morally guide them. Understanding the factors behind social maladies plays a pivotal role in their prevention and remedy. The question arises whether the Quran, as the most important source of knowledge for Muslims, has paid attention to the concept of anomie within Islamic society. This research aims to elucidate the Quran's attention to the concept of anomie. Revealing the Quran's attention to this concept serves as a prelude to discussing the Quran's strategies to counter this state. The research methodology employs qualitative content analysis with a combined approach. Findings indicate that the factors leading to a state of anomie at the inception of the Islamic governance in Medina include: the scholarly authority of the People of the Book, their influences, the shift of the Qiblah, and the emergence of new converts to Islam. Among the manifestations of anomie reflected in the Quran are: the weakening of the credibility of beliefs, values, and Islamic norms, the formation of dual loyalties and awareness, individuals' confusion in choosing existing religious and moral systems, and their wavering commitment to Islamic beliefs, values, and norms.

Keywords: Anomie, Quran, Surah Al-Baqarah, Islamic society, Medina, People of the Book.

*. **Date of Receiving:** ۵ August ۲۰۲۲, **Date of Approving:** ۵ March ۲۰۲۳.

۱. Graduate of the University of Quranic Sciences and Teachings [Corresponding Author]: (m.mirzayi۱۱۴@gmail.com).

۲. Assistant Professor at the Educational and Research Institute of Imam Khomeini: (karimi@qabas.net).

۳. Assistant Professor at the Research Institute of Seminary and University: (ali.salimillo@gmail.com).

۴. Faculty Member at the University of Quranic Sciences and Teachings: (shoaei۱۱۴@gmail.com).

تحلیل مفهوم آنومی در قرآن با تاکید بر سوره مبارکه بقره*

محمد میرزایی^۱ و مصطفی کریمی^۲ و علی سلیمی^۳ و علی اصغر شعاعی^۴

چکیده

آنومی از جمله مفاهیم کلان در آسیب‌های اجتماعی است که یکی از علل مهم شکل‌گیری این آسیب‌ها را تبیین می‌کند. آنومی به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن، فرد قطعیت‌های گذشته را از بین رفته می‌یابد و وجدان جمعی توانایی پشتیبانی و راهنمایی اخلاقی او را از دست می‌دهد. شناخت عوامل آسیب‌های اجتماعی، نقش مهمی در پیشگیری و درمان آنها دارد. سئوالی که وجود دارد این است که آیا قرآن - به عنوان مهم‌ترین منبع معرفتی مسلمانان - به مفهوم آنومی در جامعه اسلامی توجه داشته است. هدف این تحقیق، آشکارکردن توجه قرآن به مفهوم آنومی است. آشکارکردن توجه قرآن به این مفهوم، مقدمه بحث از راهکارهای قرآن برای مقابله با این وضعیت است. روش تحقیق، تحلیل محتوای کیفی با رویکرد ترکیبی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عواملی که منجر به وضعیت آنومی در ابتدای حکومت اسلامی در مدینه شده‌اند عبارتند از: مرجعیت علمی اهل کتاب، القانات اهل کتاب، تغییر قبله و نومسلمانی. از جمله آثار آنومی که در قرآن بازتاب یافته‌اند، عبارتند از: ضعیف‌شدن اعتبار باورها، ارزش‌ها، هنجارهای اسلامی، شکل‌گیری دلبستگی‌ها و آگاهی‌های دوگانه، سرگردانی افراد در انتخاب نظام‌های اعتقادی و ارزشی موجود و متزلزل‌شدن آنان در عمل کردن یا پایبندماندن به باورها، ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی.

واژگان کلیدی: آنومی، قرآن، سوره بقره، جامعه اسلامی، شهر مدینه، اهل کتاب.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۴ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۱۲/۱۴.

۱. دانش آموخته دکتری دانشگاه علوم و معارف قرآن قم، ایران؛ «نویسنده مسئول»؛ (m.mirzayi114@gmail.com).

۲. استادیار موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ قم، ایران؛ (karimi@qabas.net).

۳. استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ قم، ایران؛ (ali.salimillo@gmail.com).

۴. عضو هیات علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم، ایران؛ (shoaei114@gmail.com).

مقدمه

آنومی، ازجمله مفهوم‌های کلان در آسیب‌های اجتماعی است که یکی از علل مهم شکل‌گیری این آسیب‌ها را تبیین می‌کند (بوریل و مورگان، نظریه‌های کلان جامعه‌شناختی و تجزیه و تحلیل سازمان، ۱۳۸۳: ۱۳-۱۸، ۲۲-۳۳؛ ورسلی، نظم اجتماعی در نظریه‌های جامعه‌شناسی، ۱۳۷۸: ۵۸-۵۹، ۶۷-۶۸، ۷۲، ۱۲۳). آنومی به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن، فرد قطعیت‌های گذشته را از بین رفته می‌یابد و وجدان جمعی توانایی پشتیبانی و راهنمایی اخلاقی او را از دست می‌دهد (سلیمی، تحلیل‌های ساختی و تضاد در نظریه قرآنی کجروی: بر اساس آرای تفسیری شیعه، ۱۳۹۳: ۴۰). شناخت عوامل آسیب‌های اجتماعی، نقش مهمی در پیشگیری و درمان آنها دارد. سئوالی که وجود دارد این است که آیا قرآن - به‌عنوان مهم‌ترین منبع معرفتی مسلمانان - به مفهوم آنومی در جامعه اسلامی توجه داشته است.

این تحقیق با هدف پاسخ به پرسش‌های ناظر به مؤلفه‌های آنومی و راهکارهای مقابله با آن، از طریق تحلیل محتوای کیفی ترکیبی قرآن، سامان یافته است. منابعی که به معنای خاص کلمه، پیشینه تحقیق باشند یافت نشد. علاوه، عواملی مانند نوپدید بودن تحلیل محتوای کیفی و سابقه نداشتن رویکرد ترکیبی آن در مطالعات بومی علوم اجتماعی و همچنین عدم توجه پژوهشگران به متون مقدس اسلامی به‌عنوان منبعی برای این مطالعات، سبب شده‌اند که شمار تحقیقاتی که از تحلیل محتوا برای فهم این متون بهره جسته‌اند و دست‌کم، بتوانند در برخی ابعاد، یاریگر این تحقیق باشند، بسیار ناچیز باشد.

از سوی دیگر، سابقه اندک تحقیقات موجود مجال نداده است که آنها بتوانند، به شکل رضایت‌بخشی، کاستی‌های روشی و محتوایی خود را رفع کرده و الگوی مناسبی برای تحقیقات بعدی باشند. شماری از آنها نتوانسته‌اند تحلیل محتوا را به‌شکلی نظام‌مند و با روایی و پایایی، اجرا کرده و یافته‌های قابل‌اتکایی داشته باشند. برخی، معیارهای اسلامی تفسیر متون مقدس را در سطح موردپذیرش در علوم اسلامی، رعایت نکرده‌اند و نمی‌توانند یافته‌هایشان را، با اطمینان، بدانها نسبت دهند و... .

بنابراین در ادامه از منابعی یاد می‌شود که با رویکرد و ابعاد نظری و روشی مورد نظر در این تحقیق به موضوع پرداخته‌اند. این منابع در قالب‌های متفاوتی مانند طرح تحقیقی، کتاب، مقاله و پایان‌نامه در حوزه‌های مرتبط با موضوع تحقیق انجام گرفته‌اند. لذا در معنای دقیق کلمه، پیشینه پژوهش محسوب می‌شوند. بخشی از این منابع عبارتند از:

۱. جمشیدیها، غلامرضا و علی سلیمی، «پیشگیری از جرم در پیشینه تفکر اسلامی»، محمد فرجیها و رحمت الله صدیق سروسستانی (ویراستاران)، پیشگیری از جرم با رویکرد جامعه‌شناختی، مجموعه مقالات نخستین همایش ملی پیشگیری از جرم، تهران: دفتر تحقیقات کاربردی پلیس پیشگیری ناجا، ۱۳۸۷، ص ۴۱-۸۶.
۲. سلیمی، علی، «گزاره‌های دینی و طبیعت اجتماعی کجروی»، معارف اسلامی، فصلنامه علمی- پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایران، ۱۳۸۵، ش ۸-۹، ص ۱۲۳-۱۶۱.
۳. سلیمی، علی، «جستجوی درونمایه‌های یک نظریه اجتماعی کجروی بر اساس آموزه‌های قرآنی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلّم، ویژه‌نامه علوم اجتماعی ۳، ۱۳۸۶، ش ۵۶-۵۷، ص ۱۲۹-۱۸۱.
۴. سلیمی، علی، «درونمایه‌های یک نظریه ارتباطات میان‌فرهنگی در آموزه‌های قرآنی»، دو فصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، س ۲، ۱۳۸۹، ش ۴، ص ۷-۳۸.
۵. سلیمی، علی و همکاران، همنشینی و کجروی: نگاهی به دیدگاه‌های اسلامی و یافته‌های اجتماعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان فرهنگی- اجتماعی شهرداری تهران: ۱۳۸۸.
۶. سلیمی، علی، گزاره‌های اسلامی و آثار برجسب‌زنی بر کجروی. تحقیق در دست اجرا در قم: گروه علوم اجتماعی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۷. حسن‌زاده، علیرضا، تحلیل محتوای آیات قرآن و روایات شیعه ناظر به مقولات تبیینی و کنترلی برگرفته از رویکرد جرم‌شناختی کنترل، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰.
۸. صالحی‌زاده، عبدالهادی، تحلیل محتوای آیات قرآن و روایات معصومان: بر اساس محورهای تبیینی‌های بزه‌دیده‌شناختی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰.
- ضرورت این تحقیق باتوجه به این نکته روشن می‌شود که چون آنومی یکی از عوامل تأثیرگذار بر آسیب‌های اجتماعی است، اثبات توجه قرآن به مفهوم آن، مقدمه بحث از راهکارهای قرآن برای مقابله با آنومی است؛ بنابراین ضرورت این تحقیق از باب ضرورت مقدمه، اثبات می‌شود.
- روش تحقیق، تحلیل محتوای کیفی است؛ در این روش ابتدا پرسش‌ها، مقوله‌ها و روابط بین آنها بر حسب دانش موجود پیرامون موضوع، تدوین می‌شود. لذا با هدف فهم پاسخ‌های قرآن به پرسش‌های علوم اجتماعی تناسب دارد (ر.ک. محسنی و سلیمی، تحلیل محتوای کیفی قیاسی و بهره‌گیری از

آموزه‌های اسلامی در علوم اجتماعی، ۱۳۹۱: ۱۳۹ - ۱۴۴). سپس برای شناسایی مقوله‌های جدید یا پالایش موارد اولیه به مطالعه استقرایی می‌پردازد (Forman Damschroder "Qualitative Content Analysis", in Robert Baker and Wayne Shelton, ۲۰۰۸, p ۴۳ مورد بررسی می‌دهد (ر.ک: سفیری، روش تحقیق کیفی، ۱۳۸۸: ۲۷۰). سطح تحلیل، توصیف و بازده آن بیان معنای اطلاعات کیفی در قالب مضمون‌های پاسخ‌گو به پرسش تحقیق است (Cho & Lee 'Reducing Confusion about Grounded Theory and Qualitative Content Analysis: Similarities and Differences, ۲۰۱۴, p ۱۲). واحد سنجش، برداشت‌های تفسیری معتبر از فرازهای قرآنی است که در این تحقیق با نام گزاره قرآنی از آن یاد می‌شود.

بافت تحلیل، مضمون‌های کلی ماندگار در نظریه‌ها و مطالعات آسیب‌شناختی اجتماعی است. داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای، گردآوری شده‌اند. انتخاب سوره بقره، به سبب تناسبی بوده که بین تحلیل‌های مفسران از فضای کلی و هدف‌های این سوره و آراء نظریه‌پردازان آنومی درباره علل شکل‌گیری این پدیده و ابعاد و آثار آن وجود دارد. آیات بررسی شده با مطالعه مجموع این سوره و لحاظ آیاتی که به تقابل اهل کتاب با جامعه اسلامی و تأثیر آنها بر این جامعه می‌پردازند و با لحاظ ویژگی‌های زیر انتخاب شده‌اند. نکات روشن و شایان توجهی که در آنها در توضیح محورهای یادشده درباره آنومی وجود دارد و اینکه می‌توانند نماینده مناسب این سوره‌ها در ارائه تصویر موردنظر از آنومی باشند.

این تحقیق در سه بخش سامان یافته است؛ در بخش اول، مفهوم آنومی تبیین می‌شود، در بخش دوم، چارچوب نظری ارائه شده است و در بخش سوم، شواهد و قرائنی از سوره بقره ارائه شده است که بر وجود بسترها و زمینه‌های آنومی در جامعه صدر اسلام، دلالت می‌کند.

۱. مفهوم آنومی

آنومی (anomie)، مفهومی است که نخستین بار در آثار دورکیم استفاده شده است. آنومی، بیان‌گر وضعیتی است که در نتیجه فرسایش یا بی‌اعتباری ارزش‌های بنیادی وجدان جمعی و آسیب‌دیدن هر سه عنصر (آن عناصر سه‌گانه وجدان جمعی عبارتند از: عنصر تصویری یا باورهای مشترک و قواعد عمل، اندیشه و احساس؛ عنصر عاطفی یا عواطف جمعی و مشترک، از جمله احساس تعلق به جامعه و قواعد آن؛ و تمایل یا آمادگی عمل (پیروی یا سرپیچی از هنجارها) که برآیند کنشی دو عنصر دیگر است (ر.ک. دورکیم، خودکشی، ۱۳۷۸: ۳۰۰؛ همو، دوگانگی طبیعت بشری و شرایط اجتماعی آن، ۱۳۷۷، ۱۶۰) ایجاد می‌شود. آنومی به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن، فرد قطعیت‌های گذشته را از

بین رفته می‌یابد و وجدان جمعی، توانایی پشتیبانی و راهنمایی اخلاقی او را از دست می‌دهد. در نتیجه این امر، فشار هنجاری (normative pressure) از بین رفته و فرد احساس التزام و تکلیف و تعهد در مقابل ارزش‌ها و هنجارها را از دست می‌دهد. همچنین توان تنظیم کنش‌های خود را بر اساس آنها ندارد یا دیگر آنها را مفید و با ارزش نمی‌پندارد. به این ترتیب، هنجارهای اجتماعی، کارآمدی و توان خود را برای جهت‌دهی به کنش‌های اعضای جامعه از دست می‌دهند (ر.ک. دورکیم، خودکشی، ۱۳۷۸: ۳۰۰؛ همو، دوگانگی طبیعت بشری و شرایط اجتماعی آن، ۱۳۷۷: ۱۶۰؛ رجب‌زاده و کوثری، آنومی سیاسی در اندیشه دورکیم، ۱۳۸۱، ۳۴ - ۳۵؛ رجب‌زاده و کوثری، آنومی سیاسی با تکیه بر نظر شهروندان تهرانی، ۱۳۸۲، ۳۲۲ - ۳۲۳؛ دهقانیان، الگوی تأثیر آنومی بر سبک‌مند شدن زندگی: با تأکید بر مدیریت بدن، ۱۴۰۰، ۴۸ - ۴۹).

۲. چارچوب نظری

متخصصان آسیب‌های اجتماعی برای سبب‌شناسی جرم و کج‌روی از مفاهیم مختلفی استفاده کرده‌اند. این مفاهیم ارتباط تنگاتنگ و تعیین‌کننده‌ای با پیشگیری از وقوع این پدیده‌ها و مقابله با آنها دارند. بر این اساس می‌توانند توضیح مناسبی را برای فهم دقیق و جامع‌الاطراف «الگوی قرآنی پیشگیری و مقابله با آسیب‌های اجتماعی» - و به‌ویژه، فهم علّت‌محور راهبردها و راهکارهای این حوزه که کمتر مورد مذاقه و تأمل قرار گرفته است - فراهم کنند. مفاهیم موردنظر، در سه سطح کلان (اجتماعی یا جمعی)، میانه (روان‌شناختی اجتماعی یا بین‌فردی) و خُرد (فردی) دسته‌بندی شده‌اند. مفاهیم کلان، عوامل بنیادین (root causes) شکل‌گیری، استمرار یا تقویت آسیب‌های اجتماعی را بیان می‌کنند، به این معنا که ساختارها، نهادها و شرایط اجتماعی، عامل شکل‌گیری کج‌روی می‌شوند. کانون توجه این دسته مفهوم‌ها، همه‌گیرشناسی آسیب‌های اجتماعی یا توزیع آنها در زمان و مکان است. این نوع مفهوم‌ها و نظریه‌های مبتنی بر آنها، آسیب‌های اجتماعی را محصول نیروهای اجتماعی یا فرهنگی می‌شمرند که بیرون از افراد و پیش از هر کنشی وجود دارند؛ این نیروها از ساختارهای سیاسی، محیطی و امثال آن نشأت می‌گیرند و بر گروه‌های وسیعی از افراد و گستره قابل توجهی از واحدهای اجتماعی تأثیر می‌گذارند (بوریل و مورگان، نظریه‌های کلان جامعه‌شناختی و تجزیه و تحلیل سازمان، ۱۳۸۳: ۱۳ - ۱۸، ۲۲ - ۳۳؛ ورسلی، نظم اجتماعی در نظریه‌های جامعه‌شناسی، ۱۳۷۸: ۵۸ - ۵۹، ۶۷ - ۶۸، ۷۲، ۱۲۳؛ وایت و هینز، جرم و جرم‌شناسی: متن درسی نظریه‌های جرم و کج‌روی، ۱۳۹۰: ۱۳۷، ۱۴۱ - ۱۴۳؛ ۲۱۲؛ Rock and 'Deviance'. in A. Kuper & J. Kuper, ۲۰۰۱, p ۱۸۴, Clinard and Meier, ۲۰۱۰, p ۷۴ (Sociology of Deviant Behavior. Belmont, , ۲۰۱۰, p ۷۴).

آنومی از جمله این مفهومی‌های کلان و یکی از علل مهم شکل‌گیری آسیب‌های اجتماعی است. آنومی شرایطی است که در آن، هنجارها - یعنی، قواعد رفتاری حاکم بر جامعه، اعم از آیین‌ها، سنت‌ها، مقررات و... - و همچنین آرمان‌ها، باورها و ارزش‌های اجتماعی که هدایت‌کننده و جهت‌دهنده رفتارهای افراد جامعه‌اند، قدرت تعیین‌کنندگی - یعنی، نظم‌دهی و جهت‌دادن - خود را نسبت به آن رفتارها از دست می‌دهند. همچنین ظرفیت ایجاد و تقویت هویت جمعی را در آن افراد ندارند.

علت این امر این است که در شرایط آنومی، اعضای جامعه، آرمان‌ها و اهداف اجتماعی را مبهم، دچار دوگانگی یا چندگانگی یا دور از دسترس می‌بینند. نتیجه این امر این هست که در درستی یا واقعی بودن آرمان‌ها یا درستی یا طریقت (رسانندگی) ابزارها و مسیرهایی که در شرایط واقعی زندگی در جامعه برای رسیدن به آرمان‌ها وجود دارد، تردید می‌کنند (Ritzer, The Blackwell Encyclopedia of Sociology, ۲۰۰۷, p۱۴۴, ۲۳۱, Shoham et al, International Handbook of Criminology, ۲۰۱۰, p۱۶۱, ۱۰-۱۱, McLaughlin, Sage Dictionary of Criminology, ۲۰۰۱, p۱۰-۱۱). جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، ۱۳۷۵: ۱۰۷ - ۱۱۰؛ رفیع‌پور، آنومی یا آشفتگی اجتماعی: پژوهشی در زمینه پتانسیل آنومی در شهر تهران: ۱۳۷۸: ۱۳، ۵۲؛ رجب‌زاده و کوثری، آنومی سیاسی در اندیشه دورکیم، ۱۳۸۱: ۳۴ - ۴۱؛ مرجایی، سنجش و بررسی احساس آنومی در میان جوانان، ۱۳۸۲: ۲۶ - ۳۲). روشن است که در چنین شرایطی، پذیرش و تبعیت از هنجارها چقدر شکننده بوده و کج‌روی و تخلف از هنجارها، به سادگی انجام می‌شود.

در شرح زمینه‌های شکل‌گیری آنومی موارد زیر را بر شمرده‌اند: دوگانگی و تعارض ارزش‌ها و هنجارها، شفاف نبودن، ضعیف شدن یا فقدان آن‌ها، ضعف نظارت بر نقش‌ها و کنش‌ها، تغییرات فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی و... (چلبی، جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، ۱۳۷۵: ۱۰۷-۱۱۰). مقابله با آنومی نیز افزون بر مقابله با زمینه‌های شکل‌گیری آن، از جمله در محورهای زیر ترسیم شده است: تقویت و استحکام بخشیدن به وجدان جمعی، تقویت همبستگی اجتماعی و حضور فراگیر و مؤثر راهکارهای نظارت اجتماعی در سطح جامعه.

یکی از عوامل مهم ایجاد آنومی در جامعه، اقدامات مخرب جریان‌های رقیب فرهنگی - اجتماعی مخالف با فرهنگ حاکم بر جامعه است. این جریان‌ها برای اینکه به جامعه ضربه بزنند، تلاش می‌کنند با اقدامات خود اعتبار باورها، هنجارها و ارزش‌های جامعه را به چالش کشانده و عواطف جمعی را تضعیف کنند. نتیجه این اقدامات عدم تمایل و آمادگی اعضای آن جامعه نسبت به عمل به هنجارهای برخاسته از باورها و ارزش‌های آن جامعه خواهد بود. روشن است که این مسئله باعث کج‌روی و ایجاد

آسیب‌های اجتماعی خواهد شد؛ زیرا وقتی باورها، ارزش‌ها و هنجارها تضعیف شوند، توانایی جهت‌دادن به کنش‌ها را از دست خواهند داد. همچنین فشار هنجاری در جامعه از بین خواهد رفت در نتیجه افراد راحت‌تر می‌توانند برخلاف هنجارهای جامعه عمل کنند (برای ملاحظه برخی تحقیقات ناظر به این نکته، ر.ک: آزادارمکی و شریفی‌ساعی، تبیین جامعه‌شناختی روابط جنسی آنومیک در ایران، ۱۳۹۲؛ افقی و صادقی، «مطالعه تطبیقی ارزش‌ها و هنجارها و رابطه آنها با آنومی (مطالعه موردی دانشجویان ساکن در خوابگاه‌های دانشگاه گیلان)»، ۱۳۸۸؛ سراج‌زاده و پویافر، «دین و نظم اجتماعی: بررسی رابطه دینداری با احساس آنومی و کجروی در میان نمونه‌ای از دانشجویان»، ۱۳۸۷؛ کوثری، «آنومی اجتماعی و اعتیاد به مواد مخدر»، ۱۳۸۲).

در ادامه ابعاد مفهومی و نظری آنومی و تصویر قرآنی ارائه‌شده از آن در قالب چهار مؤلفه کلی زیر مورد توجه قرار خواهد گرفت (سلیمی، تحلیل‌های ساختی و تضاد در نظریه قرآنی کجروی: بر اساس آرای تفسیری شیعه، ۱۳۹۳: ۴۲ - ۴۴):

۱. تعدد و واگرایی نظام‌های اعتقادی، ارزشی و هنجاری متعارض، گروه‌های نفوذ، مراجع ارزش‌گذاری و منابع واگرای حمایت اجتماعی.
 ۲. روابط و پیوندهای اجتماعی، دلبستگی‌ها و وابستگی‌های افراد به این نظام‌ها، گروه‌ها و منابع واگرا و عناصری مانند احساس عضویت یا تعلق به آنها یا تمایل به این عضویت یا تعلق، باور یا درونی کردن‌شان، و احساس نیاز به (پایبندی به) آنها.
 ۳. نقش‌ها، انتظارات و فشارهای متعارضی که افراد در این پیوندها، خود را با آنها روبه‌رو می‌بینند.
 ۴. بازخوردهای سه مؤلفه بالا در نگرش‌ها و کنش‌های افراد که از جمله عبارت‌اند از: احساس مبهم، دور از دسترس یا ناکارآمد بودن باورها، ارزش‌ها، هنجارها یا آرمان‌های اجتماعی، دلبستگی و بیگانگی (دوگانه)، سرگردانی، خنثی‌سازی یا توجیه، حاشیه‌ای‌شدن و شخصیت و آگاهی دوگانه و ضعف در درونی کردن باورها و ارزش‌ها یا آمادگی عمل یا پایبندی به هنجارها.
- این چهار مؤلفه، تصویر مناسبی را از آنومی و ابعاد، علل شکل‌گیری و آثار جمعی، بین فردی و فردی آن ارائه می‌دهند.

۳. تصویر ارائه شده از آنومی در سوره مبارکه بقره

پیامبر ﷺ به دعوت انصار به مدینه هجرت کرده و حکومت اسلامی تشکیل دادند و درصدد ساماندهی این حکومت تازه تأسیس بودند. در این شرایط، یهودیان در مدینه و مناطق اطراف آن مانند

فدک و خیبر حضور داشتند. آنان که از مرجعیت علمی و دینی در آن شهر برخوردار بودند از شرایط جدید راضی نبوده و حضور آئین جدید پیامبر ﷺ را به زیان آئین و منافع جمعی و فردی خود می‌دیدند، به‌ویژه علما و بزرگان آنها از این هراس داشتند که حضور دین جدید که گفتمان نو و جذابی را ارائه می‌کند، نه تنها باعث از دست رفتن جایگاه آنها در میان قبایل غیر یهود گردد، که با گرویدن بدنه یهودیان به آئین جدید، از سریر قدرت به زیر کشیده شده و منافع سیاسی، اقتصادی و دینی خود را از دست بدهند (ر.ک: طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۳/ ۲۵۹؛ ۱/ ۳۱۷؛ ۱/ ۲۱۳؛ مکارم‌شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۲/ ۶۱۵؛ ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ۱۴۲۰: ۳/ ۱۲۶ - ۱۲۷). لذا به شرحی که در ادامه خواهد آمد، با فعالیت‌ها، تبلیغات و اعمال نفوذهای گسترده خود سبب شدند که جامعه نوپای اسلامی در شرایط آنومی قرار گرفته و عده‌ای از نومسلمانان، دچار پیامدهای آن، از جمله، سرگردانی و تزلزل در پابندی ایمانی خود شوند.

شماری از آیات سوره بقره، فضای شکل‌گیری آنومی را با توجه دادن به نقش‌آفرینی یهود به تصویر می‌کشد. قبل از تحلیل آیاتی که این تصویر را ارائه می‌کنند، توجه به فضای کلی نزول و هدف این سوره، زمینه درک بهتر و دقیق‌تری را از موقعیت و معنای آیات مورد استناد فراهم می‌کند. این سوره در زمانی نازل شد که پیامبر ﷺ به مدینه هجرت کرده و در صدد پایه‌گذاری جامعه و حکومت اسلامی بودند. در چنین فضایی به‌صورت طبیعی باید آیاتی نازل می‌شد که در راستای این هدف باشد و پیامبر ﷺ را برای پایه‌گذاری جامعه و حکومت دینی کمک کند. با بررسی محتوای سوره بقره روشن می‌شود که بحث‌های آن حول دو محور اساسی است؛ آیات محور نخست به تشریع احکام پرداخته‌اند و آیات محور دوم به مسئله اهل کتاب، به‌ویژه بنی‌اسرائیل پرداخته و مواضع آنها در قبال اسلام را مطرح و نقد کرده‌اند. رابطه تشریع احکام با تشکیل جامعه اسلامی روشن است؛ زیرا جامعه جدید نیاز به قوانینی دارد تا محور عملکرد آن باشد، ولی رابطه بنی‌اسرائیل با تشکیل جامعه دینی چندان روشن نیست و برخی مفسران تلاش کرده‌اند تا پاسخی به این سوال پیدا کنند. با بررسی دیدگاه این مفسران دو نظریه اصلی در این رابطه به دست می‌آید. بر اساس یک نظریه، بنی‌اسرائیل نقشی در فضای نزول سوره نداشته و طرح مباحث آنها تنها برای عبرت‌گیری یا نشان‌دادن برتری اسلام بر آئین آنها بوده است. از طرفداران این نظریه می‌توان به برخی از مفسران فریقین (ابن‌عاشور، التحریر و التنویر، ۱۴۲۰: ۱/ ۲۰۱؛ مدرسی، من هدی القرآن، ۱۴۱۹: ۱/ ۹۲؛ فضل‌الله، تفسیر من وحی القرآن، ۱۴۱۹: ۱/ ۹۷ - ۹۸) اشاره کرد.

بر اساس نظریه دوم، علت طرح مباحث بنی اسرائیل در سوره بقره این هست که آنها به صورت زنده و فعال در فضای نزول سوره نقش آفرینی کرده و به تقابل با پیامبر ﷺ و جامعه اسلامی برخاسته بودند. از طرفداران این نظریه، سیدقطب است، ایشان در این رابطه می گوید:

سوره، یک محور اصلی دارد که دارای دو خط کاملاً مرتبط با هم است. در یک خط، موقعیت بنی اسرائیل درباره دعوت اسلامی در مدینه و نوع مواجهه آنها با رسول ﷺ و مؤمنان تابع این دعوت را به تصویر می کشد و در یک خط، موقعیت مجتمع ایمانی در ابتدای شکل گیری و آماده کردن آنها برای حمل امانت دعوت و خلافت در زمین است (سیدقطب، تفسیر فی ظلال القرآن، ۱۴۲۵: ۱/۲۸).

با نگاهی اجمالی به ادبیات به کاررفته در سوره بقره نسبت به بنی اسرائیل، روشن می شود که طرح بحث های آنها، تنها برای عبرت گیری یا بیان برتری اسلام نسبت به آنها نیست، بلکه بیان گر آن است که بنی اسرائیل به صورت زنده و فعال در جامعه مدنی حضور داشته و اقدامات و تبلیغات مختلفی را علیه اسلام سامان داده اند. دلیل این ادعا مطرح کردن توطئه ها و شبهه های مختلف بنی اسرائیل علیه پیامبر ص و دین اسلام و پاسخ گویی به آنها از سوی قرآن است. با توجه به این مطلب به نظر می رسد دیدگاه سید قطب به واقع نزدیک تر است؛ بر اساس این دیدگاه، بنی اسرائیل در فضای این سوره، نقش آفرینی پر رنگی داشتند؛ از یک سو، آیین خود را حق دانسته و آیین جدید را زیر سؤال می بردند. از سوی دیگر، حضور آیین جدید و پیامبر ﷺ را به زیان آیین و منافع جمعی و فردی خود می دیدند. پس با انواع تبلیغات و اقدامات خود درصدد بوده اند نگذارند پیامبر اکرم ﷺ در تشکیل جامعه اسلامی و در ایجاد و تقویت نگرش و هویت جمعی اسلامی در اعضای این جامعه، موفق شود و مؤمنان و کسانی که به آیین او متمایل شده اند متزلزل شوند.

به همین دلیل علامه طباطبایی در جست و جوی غرض واحد برای سوره، این مطلب را برجسته دیده و به عنوان غرض بخش عمده ای از سوره بقره به آن توجه داده است:

چون سوره بقره به صورت پراکنده نازل شده است، دارای یک غرض واحد نیست؛ ولی بخش زیادی از آن، یک غرض واحد را تعقیب می کند و آن عبارت است از اینکه حق عبادت خدای سبحان این است که بنده او به تمامی کتاب هایی که او بر پیامبران نازل کرده، ایمان بیاورند و میان این وحی و آن وحی، این رسول و آن رسول، فرقی نگذارد. سپس کفار، منافقان و اهل کتاب را تخطئه و سرزنش می کند که چرا میان ادیان آسمانی و رسولان الهی فرق گذاشتند (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱/۶۹).

از مطالب گذشته، ارتباط بحث بنی اسرائیل با هدف اصلی سوره یعنی بناگذاری جامعه اسلامی روشن می‌شود، به بیان دقیق‌تر، اقدامات و تبلیغات بنی اسرائیل مانعی جدی در مسیر شکل‌گیری جامعه اسلامی بوده است، بنابراین سوره بقره در کنار تشریع قوانین متناسب با جامعه دینی، مقابله با این اقدامات را نیز در دستور کار خود قرار داده است تا روند ایجاد جامعه اسلامی و حفظ یکپارچگی و انسجام این جامعه با ایستایی یا کندی مواجه نشود (بقره/۴۴، ۷۸-۷۹، ۱۴۶).

سؤال مهمی که در اینجا باید به آن پاسخ داد، این است که آیا این اقدامات در این مرحله - که دوران شکل‌گیری جامعه اسلامی بود - در ایجاد شرایط آنومی موفقیت‌آمیز بوده است؟ و اینکه آیا آنها توانستند بخشی از پیروان یا متمایلان به اسلام را گرفتار پیامدهای این شرایط کنند یا نه؟ قرائنی که در سوره بقره است، نشان می‌دهد بخشی از جامعه ایمانی، تحت تأثیر این اقدامات قرار گرفته یا در آستانه اثرپذیری از آنها بوده‌اند و این اثرپذیری‌ها در شکل سرگردانی در انتخاب بین نظام‌های اعتقادی و ارزشی موجود در جامعه و تزلزل در ایمان و پابندی به باورها، ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی جلوه کرده است.

با این حال، تحقیقات دیگری که در ادامه این تحقیق صورت گرفته، نشان می‌دهد قرآن با یک مهندسی دقیق، علاوه بر اینکه آسیب این اقدامات را به حداقل رسانده؛ بلکه این تهدید را به فرصتی برای نقد فرهنگ‌های رقیب و نمایان‌کردن برتری فرهنگ اسلام تبدیل کرده است و سرانجام، فرهنگ‌های معارض و واگرای یهودیت و مسیحیت را که زمینه‌های شکل‌گیری و تقویت شرایط آنومی در جامعه مدنی بودند، به حاشیه برده و فرهنگ اسلام را در جامعه مدینه نهادینه کرده است. (مهدیان‌فر، شیوه‌الگوزدایی از چهره‌های منفی در تربیت از نگاه قرآن، ۱۴۰۱: ۶۳) اینک به بررسی و تحلیل آیاتی در سوره بقره می‌پردازیم که ابعاد آنومی در جامعه نوپای اسلامی در مدینه و آثار جمعی، بین‌فردی و فردی آن را در این جامعه نشان می‌دهند. لازم به ذکر است که از میان شواهد ارائه‌شده، شاهد اول فقط برای اثبات وجود تعدد و واگرایی نظام‌های اعتقادی، ارزشی و هنجاری، صورت گرفته است و تأثیرگذاری فقط به صورت احتمال مطرح شده است، بنابراین دلیل اصلی این تحقیق نیست. شاهد چهارم نیز بر اساس یک احتمال تفسیری که از سوی برخی مفسران مطرح شده است، می‌تواند دلیل مدعای تحقیق باشد، بنابراین شواهد دوم و سوم دلیل اصلی مدعای این تحقیق است.

۳-۱. تأثیر مرجعیت علمی اهل کتاب در شکل‌گیری فضای آنومی

از شماری از آیات قرآن، استفاده می‌شود که اهل کتاب، به‌ویژه علمای یهود، از مرجعیت علمی و جایگاه ویژه‌ای در میان مردم شبه جزیره عربستان برخوردار بودند (رک: احقاف/ ۱۰؛ نحل/ ۴۳؛ انبیا/

۷؛ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱/۲۱۳). به همین دلیل هر نوع اقدام و مواضع آنها در قبال آیین اسلام، تأثیر بسزایی در جهت‌گیری نگرش‌های اعضای جامعه و پذیرش آنها نسبت به آن آیین داشت. این مطلب با توجه به این نکته، بیشتر روشن می‌شود که یکی از راه‌های شناخت هر مسئله، رجوع به کارشناسان آن فن است. در زمینه دین نیز طبیعی است که اگر شخصی ادعای آوردن دین جدیدی داشته باشد، برای اثبات درستی ادعایش به کارشناسان خبره در زمینه دین مراجعه می‌شود که علمای ادیان پیشین هستند. در جامعه مدینه نیز علمای یهود، دارای دین توحیدی، کتاب آسمانی و مرجعیت علمی و دینی بودند، بنابراین هر نوع موضع‌گیری آنها در مورد اسلام می‌توانست در نگرش و ارزیابی مردم و نحوه تعامل‌شان با این دین، تأثیر مهمی برجای بگذارد و حتی صرف ایمان نیاوردن آنان و پیروان‌شان به اسلام - که بیانگر تعارض دو نظام اعتقادی و ارزشی پیشین و جدید بود - می‌توانست به عنوان نقطه ضعف و ابهام بزرگی در پذیرش دین جدید، عمل کند؛ زیرا این نکته را به مردم القا می‌کرد که اگر این دین، برحق بود، اهل کتاب به پذیرش آن، اولی بودند و حقانیتش را با سهولت و سرعت بیشتری درمی‌یافتند.

﴿أَتَتَطَمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يَحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾ (بقره/۷۵)

در این خصوص، آیه ۷۵ سوره بقره بدین نکته اشاره دارد که مؤمنان و متمایلان به اسلام، انتظار داشتند اهل کتاب به آیین اسلام ایمان بیاورند و ایمان نیاوردن آنها ممکن بود زمینه تزلزل و شک در ایشان را فراهم کند، لذا این آیه با استفهام انکاری، این انتظار آنان را خطا می‌شمرد و دلیل ایمان نیاوردن آنها را عناد معرفی می‌کند، تا هم تردید را در مؤمنان برطرف کند و هم آثار منفی و تردیدآفرین این رفتار اهل کتاب را خنثی کند. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه به این نکته اشاره کرده و می‌فرماید: سیاق این آیات این معنا را به دست می‌دهد که یهودیان [عصر بعثت]، خصوصاً آنها که همسایگان کفار مدینه بودند، در نگاه آنان، پشتیبان پیامبر خدا ﷺ محسوب می‌شدند، چون علم دین و کتاب داشتند، لذا امید به ایمان آوردن آنان بیش از دیگران بود و انتظار می‌رفت فوج فوج به اسلام ایمان آورند تا این دین، تأیید، نورش آشکار و دعوتش گسترده شود؛ اما هنگامی که پیامبر ﷺ به مدینه هجرت فرمود، رفتارشان آن امید را مبدل به یاس کرد. از این رو خدای سبحان [در این آیات] می‌فرماید ... کتمان حقایق و تحریف، خصلت ایشان است، پس نکول آنان حتی از سخنان خودشان، دور از ذهن و مایه نگرانی نیست (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱/۲۱۳).

به این تحلیل می‌توان این نکته را نیز افزود که اگر احتمال نمی‌رفت که ایمان آوردن اهل کتاب و به‌ویژه علمای آنان در اعضای جامعه نوپای اسلامی تأثیر بگذارد، نیازی نبود که خداوند در سیاق بحث از بنی اسرائیل، مؤمنان را خطاب قرار دهد و این انتظار را که آنان ایمان بیاورند، نادرست بشمرد. بدین شکل می‌توان گفت این آیه در شرح ابعاد، علل شکل‌گیری و آثار آنومی در جامعه نوپای اسلامی شهر مدینه به مؤلفه‌هایی مانند تعدد و واگرایی نظام‌های اعتقادی، ارزشی و هنجاری، وجود و تأثیر گروه‌های نفوذ، مراجع ارزش‌گذاری و منابع متعارض حمایت اجتماعی اشاره دارد. وجود این شرایط ممکن بود بر نگرش‌ها و کنش‌های برخی تازه‌مسلمانان تأثیر بگذارد.

۲-۳. تأثیر القانات اهل کتاب در شکل‌گیری فضای آنومی

به نظر علامه (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱/۲۵۷)، سیاق آیه ۱۰۸ سوره بقره بر این نکته دلالت دارد که برخی مسلمانان از رسول خدا ﷺ درخواست‌هایی نظیر درخواست‌های یهودیان از حضرت موسی داشتند، لذا خداوند ایشان را سرزنش کرده است. صاحب تفسیر نمونه (مکارم‌شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۱/۳۹۸) نیز توجه می‌دهند که این درخواست‌ها از سنخ درخواست «معجزات اقتراحی» و «خارق عادت جدید» و «تقاضاهای نامعقولی همچون دیدن خدا با چشم و یا ساختن بت» و به حدی نادرست بوده که قرآن با تعبیر «تبدیل ایمان به کفر» از آنها یاد کرده و مسلمانان مورد نظر را با این درخواست‌ها در آستانه کافر شدن شمرده است.

﴿أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَ مَنْ يَتَّبِعِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ * وَكَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْتَصُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ (بقره/۱۰۸-۱۰۹)

آیه ۱۰۹ نیز، از سویی القای این‌گونه درخواست‌ها را به یهودیان مدینه نسبت می‌دهد و ازسوی دیگر، هدف آنان را از این کار، تضعیف باورها و ارزش‌های اسلامی در نگاه مسلمانان و متزلزل ساختن آنان در پایبندی به اسلام می‌داند. در این خصوص، مدرسی (مدرسی، من هدی القرآن، ۱۴۱۹: ۱/۲۳۱) این القانات را به یهودیان و علمای آنان نسبت داده و می‌گوید این آیه به مسلمانان توجه می‌دهد که هدف آنان از این کار، آن است که هدایت و خیری را که در اختیار دارند، از آنان برابند و در نتیجه، ایشان را ضعیف و کیان و موجودیت‌شان را دچار شکاف و جدایی کنند. علامه فضل‌الله (فضل‌الله، تفسیر من وحی القرآن، ۱۴۱۹: ۲/۱۶۶) تأکید دارد که یک هدف این القانات، سرگردان کردن مسلمانان و قراردادن آنان بر سر دوراهی پذیرفتن یا ترک اسلام بوده است. مرحوم طالقانی (طالقانی، پرتوی از قرآن، ۱۳۶۲: ۱/۲۶۵) نیز با تعبیر زیر، هدف آن القانات را برگرداندن مؤمنان از ایمان و تضعیف کیان و موجودیت جمعی جامعه ایمانی مسلمانان می‌داند:

اهل کتاب می‌کوشیدند تا راه‌هایی برای برگرداندن مؤمنان از ایمان بیابند. ... می‌خواهند چنان از ایمان برگردند که بدون توجه به منظورشان، سر از کفر برآرند. ... این آیه با این بیان دقیق اعجاز آمیز، روش اهل کتاب را که مسیحیان و یهود باشند، پیش‌بینی می‌کند که آنها چه نقشه‌هایی طرح می‌کنند و چه دسیسه‌هایی به کار می‌برند تا ... قدرت استقلال ایمانی که موجب برتری شما است، ناتوان سازند. با این توضیحات می‌توان گفت این دو آیه، از سویی مطرح‌شدن آن درخواست‌ها را بیانگر ضعیف‌شدن اعتبار باورها و ارزش‌های جامعه اسلامی در نگاه مسلمانان یادشده و متزلزل‌شدن آنان در پایبندی به هنجارهای حاکم در این جامعه می‌دانند و از سوی دیگر، این وضعیت را - که نشانه‌های آشکار وجود آنومی یا زمینه‌های آن در جامعه نوپای اسلامی در مدینه و آثار جمعی و فردی آن است - محصول اثر گذاردن القائنات یهود شمرده‌اند. این نکات، بر توجه این دو آیه به مؤلفه‌هایی مانند وجود اثرگذاری گروه‌های متعارض نفوذ و برخی بازخوردهای نگرشی و کنشی این مؤلفه‌ها در افراد، ازجمله دور از دسترس دیدن ارزش‌ها و آرمان‌های اجتماعی، سرگردانی و متزلزل‌شدن در پایبندی به باورها، ارزش‌ها و هنجارها دلالت دارند.

۳-۳. تأثیر تغییر قبله در شکل‌گیری فضای آنومی

یکی از دیگر از شواهدی که فضای آنومی از آن استفاده می‌شود، آیات ۱۴۲ تا ۱۴۴ سوره بقره است:
 ﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا ... * ... وَ مَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعِ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ وَ إِن كَانَتْ لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ ... * وَ إِن الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ ...﴾ (بقره/ ۱۴۲-۱۴۴)
 نکات شایان توجه در تحلیل آیات بالا به شرح زیر هستند:

یک. از بیاناتی که مفسران در تحلیل آیه ۱۴۳ دارند، چنین برداشت می‌شود که با تغییر قبله از قدس به کعبه، جمع درخور توجهی از مسلمانان که ایمان را درونی و ملکه نکرده بودند، متزلزل شده و تا مرز کفر و ارتداد پیش رفتند. برای نمونه، علامه (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱/ ۳۲۴) تغییر قبله را زمینه شکل‌گیری نوعی اضطراب و سرگردانی در بین مسلمانان می‌داند. علامه فضل الله فراز «وَ إِن كَانَتْ لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ» در این آیه را بیانگر این نکته شمرده و توجه داده است که تغییر قبله به سوی کعبه، از نظر فکری و عملی، تکان و زلزله شدیدی در جامعه نوپای اسلامی در مدینه بوده و این تصور را در درون این جامعه، پدید آورده است که نظام تشریع اسلامی، متزلزل و بی‌ثبات است و بر بنیاد محکم و ثابتی از حکمت و مصلحت که با دگرگونی شرایط و احوال تغییر نکند، تکیه ندارد (فضل‌الله، تفسیر من وحی القرآن، ۱۴۱۹: ۳/ ۸۲).

ایشان همچنین در توضیح فراز «مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ» در این آیه، آن را «کنایه از کسانی» می‌داند که از خط ایمان برگشتند و شک‌ها آنها را برانگیخته و از خط منحرف کرد چون از نظر فکری و روحی و عملی، تسلیم اسلام نبودند (همان: ۸۱/۳).

مرحوم مراغی نیز در این خصوص توجه داده است که شبهه‌ها و تردیدهایی که در پی تغییر قبله در جامعه پدید آمد، بر افرادی که مسلمانی را به تقلید از دیگران و بدون درک و معرفت عمیق برگزیده بودند، غلبه کرد (مراغی، تفسیر المراغی، ۱۳۶۶: ۷/۲). برخی مفسران نیز توجه می‌دهند که این تردیدها، ذهن بخش قابل‌توجهی از اعضای جامعه - و بلکه همه آنان را - را درگیر خود کرد (مکارم‌شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۱/۴۸۵).

نکات فوق، نشان می‌دهند که آیه ۱۴۳ سوره بقره به وجود سه عنصر زیر در شرایط حاصل آمده در فرایند تغییر قبله و پیامدهای آن اشاره دارد:

۱. شکل‌گیری تغییر فرهنگی عمیق و سریعی که برای بسیاری از افراد جامعه، به‌سادگی، قابل هضم نبوده و پذیرش و کنار آمدن با آن به فرصت نیاز داشت؛

۲. شکل‌گیری فراگیر تصوراتی مانند «بی‌قانونی» و «ازهم‌گسیختگی» درباره اسلام، به‌عنوان نظام اعتقادی، ارزشی و هنجاری حاکم بر جامعه، در پی این تغییر؛

۳. شکل‌گیری فراگیر احساساتی از جنس «سردرگمی»، «سرگردانی» و «ترزلزل» و در پی آن، قرارگرفتن بر سر دوراهی پایبندی به اسلام یا برگشتن از آن.

دو. آیه ۱۴۲ - که آغاز سیاق تغییر قبله است - پیش‌بینی کرده است که به زودی، این تغییر مورد اعتراض و بهانه‌جویی افراد و گروه‌هایی مانند یهودیان و علمای آنان قرار خواهد گرفت. علامه طباطبایی ابعاد و پیامدهای این تغییر را این‌گونه توضیح می‌دهد:

[آیه] آماده‌سازی دیگری برای دستوری است که در آینده برای تعیین کعبه به‌عنوان قبله صادر می‌شود و آموزشی برای پاسخ دادن به اعتراضاتی است که به آن اشاره خواهد شد. ... چون آشکار است که [این] تغییر ... [اولاً] از بزرگ‌ترین حوادث دینی ... بوده که مردم پس از هجرت پیامبر ﷺ به مدینه با آن روبه‌رو می‌شدند و [ثانیاً] شروع به کار اسلام برای تحقق‌بخشیدن به مبانی و نشر معارف خاص خود بوده است، پس طبیعتاً یهود و غیریهود در مقابل چنین تشریعی ساکت نمی‌ماندند و آرام نمی‌گرفتند، چون می‌دیدند دارد یکی از بزرگ‌ترین مفاخر دینی ایشان - یعنی، قبله [پیشین] - و نیز پیروی دیگران از آنان و مقدم بودن‌شان را در این نماد دینی از بین می‌برد. افزون بر آن، [تغییر قبله] چون سبب وحدت مسلمان در عبادات و مناسک دینی دورشدن آنان از تفرقه و ... می‌شد، پیشرفت آشکاری در دین آنان به شمار می‌آمد (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱/۳۱۷).

آیت الله مکارم نیز سمپاشی‌ها و تردیدآفرینی‌ها و همچنین دچارشدن افراد به تردید و تزلزل را، در جامعه موردنظر، بخش دیگری از این پیامدها شمرده‌اند:

تغییر قبله از بیت المقدس به خانه کعبه برای همه سؤال‌انگیز بود ... دشمنان نیز میدان وسیعی برای سمپاشی یافتند. ... بدیهی است این وسوسه‌ها آن هم در جامعه‌ای که هنوز نور علم و ایمان زوایش را روشن نساخته بود و رسوبات دوران شرک و بت‌پرستی هنوز در آن وجود داشت، چه نگرانی و اضطرابی ایجاد می‌کند (مکارم‌شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ۱۳۷۱: ۱/ ۴۸۵ - ۴۸۶).

به همین شکل، فراز سوم آیه ۱۴۴ یادآور شده است که اهل کتاب می‌دانند تغییر قبله از سوی پروردگار ایشان و حق است و خدا از اعمال آنان غافل نیست. آیت الله مکارم در شرح این فراز، توجه می‌دهند یهودیان و علمای آنها - که می‌دانستند این تغییر قبله، یک نشانه صدق پیامبر ﷺ است - آن را کتمان کردند و به عکس روی آن جنجال به راه انداختند (همان: ۱/ ۴۹۲). مراغی نیز متذکر می‌شود که اهل کتاب می‌خواستند مؤمنان ضعیف‌الایمان را در مورد دین‌شان به فتنه بیندازند و موفق هم می‌شدند؛ چون سخنان خود را با ادعای اینکه در کتاب‌هایشان آمده است برای مردم می‌خواندند، حال آنکه هدف‌شان خدعه و فتنه از طریق برانگیختن شک در افراد دل‌مریض بود (مراغی، تفسیر المراغی، ۱۳۶۶: ۱۱/ ۲).

باتوجه به نکات ذکرشده می‌توان گفت آیات ۱۴۲ - ۱۴۴ سوره مبارکه بقره در شرح ابعاد، علل شکل‌گیری و آثار آنومی در جامعه نوپای اسلامی شهر مدینه به مؤلفه‌های زیر اشاره دارند: تغییرات فرهنگی عمیق و سریع، وجود و تأثیر گروه‌های نفوذ و مراجع متعارض ارزش‌گذاری، ضعف در درونی‌شدن باورها، ارزش‌ها و هنجارها و برخی بازخوردهای نگرشی و کنشی این مؤلفه‌ها در افراد، ازجمله احساس مبهم، دور از دسترس یا ناکارآمدبودن باورها، ارزش‌ها، هنجارها یا آرمان‌های اجتماعی، سرگردانی و متزلزل‌شدن در پایبندی به باورها، ارزش‌ها و هنجارها.

۳-۴. تأثیر نومسلمانی در فضای آنومی

یکی دیگر از شواهدی که وضعیت آنومی در جامعه صدر اسلام را ترسیم می‌کند، آیات ۱۰۴ تا ۱۰۵ سوره بقره است.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ * مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ﴾ (بقره/ ۱۰۴-۱۰۵).

برخی مفسران این آیه را به‌گونه‌ای تفسیر کرده‌اند که در صورت پذیرش این احتمال تفسیری، وجود وضعیت آنومی در جامعه صدر اسلام ثابت می‌شود:

مراد از «راعنا»، تخفیف احکام است، درحالی که معنای «انظرونا» مهلت دادن است، بنابراین آنچه از آن نهی شده، بحث از تخفیف احکام شرعی مآثور است و بدل از آن، طلب مهلت است و فرق بزرگی بین آن دو هست. جوامع قوی از ضعیف متفاوت است. جوامع قوی چون قدرتشان محدود است برای رسیدن به اهدافشان برنامه ریزی می کنند، احکام را به تدریج انجام دهند؛ ولی جوامع ضعیف، واجباتشان را به اندازه امکان انجام می دهند و برنامه ریزی برای انجام تدریجی ندارند. بنی اسرائیل در اواخر حیاتشان طلب تخفیف واجبات می کردند و مکرر کلمه «راعنا» را در همه دستوراتی که انبیا صادر می کردند، استفاده می کردند، شبیه کلمه بگذر از این. درحالی که خدا می خواست که اراده ما ضعیف نباشد، پس به ما امر کرد که در تحقق واجبات، مسیر تدریج را بپیماییم نه اینکه آن را از اساس الغا کنیم، پس برای ما کلمه «انظرونا» یعنی مهلت ده را انتخاب کرد (مدرسی، من هدی القرآن، ۱۴۱۹: ۱/ ۲۲۵؛ بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۵: ۱/ ۲۹۸؛ فضل الله، من وحی القرآن، ۱۴۱۹: ۲/ ۱۵۰).

بر اساس این تفسیر، مؤمنان و نومؤمنان مورد اشاره در جامعه مدینه، آمادگی مناسبی برای پیروی از ارزش ها و هنجارها یا انجام دستورات اسلام نداشتند و از پیامبر ﷺ می خواستند از آن احکام درگذشته و آنها را الغا کند یا تخفیفی در آنها بدهد. این تحلیل به وجود آنومی یا لاقفل، برخی زمینه های شکل گیری آن در جامعه مورد نظر اشاره دارد. دورکیم، وجود تمایل یا آمادگی برای پیروی از ارزش ها و هنجارها در بین متوسط اعضای جامعه را مؤلفه مهم دیگری در حفظ یکپارچگی جامعه و پایبند ماندن افراد به سرمشق های اجتماعی و نبود یا ضعف این آمادگی را یکی دیگر از عناصر مهم ایجاد آنومی و یک نشانه روشن وجود چنین شرایطی در جامعه می داند. استدلال او هم آن است که در شرایطی که اعضای جامعه، انگیزه، توان یا آمادگی تطبیق و تنظیم کنش ها و اعمال خود را با ارزش ها و هنجارهای جامعه نداشته باشند، آن جامعه دچار آنومی است (رجب زاده و کوثری، آنومی سیاسی در اندیشه دورکیم، ۱۳۸۱: ۳۵).

باتوجه به این تحلیل، وجود شرایط آنومی یا برخی زمینه های شکل گیری آن در جامعه نوپای اسلامی در مدینه، اثبات می شود و تصویری را با این مضمون از این جامعه، ارائه می دهد که بخش مهمی از اعضای آن، یا آموزه های اسلامی را به خوبی و با قوت، درونی یا ملکه نکرده بودند؛ یا آمادگی لازم را برای پایبندی به ارزش ها و هنجارهای حاکم در آن جامعه و عمل به آنها نداشتند. در کنار این تصویر نیز فراز نخست آیه ۱۰۵ و همچنین مواردی مانند آیات ۱۰۸ و ۱۰۹ این سوره که در ادامه بررسی خواهند شد، بیانگر آن هستند که اقدامات و تبلیغات یهودیان مدینه و علمای آنان، زمینه ساز این

ضعف در درونی کردن باورها و ارزش‌ها یا آمادگی عمل به هنجارها در آنان بوده است. این فراز توجه می‌دهد که اهل کتاب دوست ندارند خیری از ناحیه خدا بر مؤمنان نازل شود و مفسران مراد از این خیر را حضور یا تثبیت آموزه‌های قرآنی و الهی در بین مؤمنان و عمل آنان به آن آموزه‌ها می‌دانند (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰: ۱/ ۲۴۸؛ ابن عاشور، التحریر و التنویر، ۱۴۲۰: ۱/ ۶۳۵؛ مراغی، تفسیر المراغی، ۱۳۶۶: ۱/ ۱۸۵).

در جمع‌بندی شواهد می‌توان گفت مجموع آیات یادشده به مؤلفه‌های زیر - که در تعریف آنومی و ابعاد، علل شکل‌گرفتن و آثار آن مورد توجه هستند - اشاره دارند: اینکه افراد، باورها، ارزش‌ها و آرمان‌های اجتماعی را دور از دسترس می‌یابند، اینکه در پابندی به این مؤلفه‌ها ضعیف و متزلزل شده‌اند و اینکه این شرایط می‌تواند محصول فشارهای متعارضی باشد که آنان در پیوندهای اجتماعی‌شان، خود را با آنها روبه‌رو می‌بینند.

نتیجه

۱. در اوایل تشکیل حکومت اسلامی، بخشی از جامعه اسلامی شکل‌گرفته در شهر مدینه، دچار آنومی بوده است. عوامل شکل‌گیری این شرایط در آن جامعه عبارتند از: الف) مرجعیت علمی اهل کتاب، ب) القانات اهل کتاب، ج) تغییر قبله، د) نومسلمانی.
۲. این تحقیق ادعا ندارد که جامعه پیامبر ﷺ به صورت کامل آنومیک شده است؛ بلکه ادعای این تحقیق این است که بسترها و زمینه‌های این شرایط در آن جامعه بوده و هرازگاهی در بخشی از جامعه بروز می‌کرد که با راهکارهای قرآنی و اقدامات پیامبر ﷺ به وضعیت عادی برمی‌گشت.
۳. مقایسه محورهایی که در این تحقیق به عنوان شواهد و قرائن آمده‌اند با مواردی که در نظریه‌های آنومی در تعریف شرایط آنومی و بیان ابعاد، علل شکل‌گیری و آثار آن مطرح شده‌اند، به روشنی، دو ویژگی زیر را در تصویری که آیات مورد بررسی در این زمینه ارائه داده‌اند، نشان می‌دهد: اول، جامعیت نسبی و پذیرفتنی آن تصویر و دوم، گویا و قابل‌اتکابودن عناصری که برای ترسیم آن در اختیار گذارده‌اند.
۴. ممکن است برخی از شواهد و قرائن ارائه‌شده در متن، به صورت استقلالی مدعای تحقیق را ثابت نکنند؛ ولی نگاه مجموعی به همه شواهد و قرائن می‌تواند وجود آثار و حداقل بسترها و زمینه‌های آنومی در جامعه تازه‌تأسیس اسلامی را روشن کند و همین امر توجه قرآن به مفهوم آنومی را ثابت می‌کند.

۵. یافته‌ها نشان می‌دهند در جامعه نوپای اسلامی در شهر مدینه، آثاری از آنومی وجود داشته است، ازجمله: ضعیف‌شدن اعتبار باورها، ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی در نگاه بخشی از اعضای این جامعه، به‌ویژه نومسلمانان، شکل‌گرفتن این تلقی و احساس در آنان که این مؤلفه‌ها، مبهم، دور از دسترس یا ناکارآمد هستند، شکل‌گیری دلبستگی‌ها و آگاهی‌های دوگانه و سرگردانی افراد در انتخاب نظام‌های اعتقادی و ارزشی موجود و متزلزل‌شدن آنان در عمل‌کردن یا پایبندی به باورها، ارزش‌ها، هنجارهای اسلامی.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: محمدعلی رضایی اصفهانی و جمعی از اساتید جامعة المصطفی، انتشارات بین المللی المصطفی، قم: چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۲. آرون، ریمون، مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه: باقر پرهام، چ ۴، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
۳. آزادارمکی، تقی؛ شریفی ساعی، محمدحسین، «تبیین جامعه‌شناختی روابط جنسی آنومیک در ایران»، خانواده پژوهی، س ۷، ش ۲۸، ص ۴۳۵-۴۶۲، ۱۳۹۰.
۴. ابن‌عاشور، محمد بن طاهر، التحرير و التنوير، بيروت: مؤسسه التاريخ العربی، ۱۴۲۰.
۵. افقی، نادر؛ صادقی، عباس، «مطالعه تطبیقی ارزش‌ها و هنجارها و رابطه آنها با آنومی (مطالعه موردی دانشجویان ساکن در خوابگاه‌های دانشگاه گیلان)»، تحقیقات فرهنگی، ش ۸، ص ۶۵-۱۰۶، ۱۳۸۸.
۶. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: مؤسسه البعثة، ۱۴۱۵.
۷. بوریل، گیسون؛ مورگان، گارت، نظریه‌های کلان جامعه‌شناختی و تجزیه و تحلیل سازمان. ترجمه: محمدتقی نوروزی، تهران: سمت و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۳.
۸. چلبی، مسعود، جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، تهران: نی، ۱۳۷۵.
۹. دورکیم، امیل، «دوگانگی طبیعت بشری و شرایط اجتماعی آن»، ترجمه: مسعود گلچین، فصلنامه علوم اجتماعی (دانشگاه علامه طباطبائی)، د ۶، ش ۱۰، ص ۱۳۹-۱۱، ۱۳۷۷.
۱۰. دورکیم، امیل، خودکشی، ترجمه: نادر سالارزاده، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۸.
۱۱. دهقانان، حمید، الگوی تأثیر آنومی بر سبک‌مند شدن زندگی: با تأکید بر مدیریت بدن، رساله دکتری رشته جامعه‌شناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰.
۱۲. رابرتسون، یان، درآمدی بر جامعه: با تأکید بر نظریه‌های کارکردگرایی، ستیز و کنش متقابل نمادین، ترجمه: حسین بهروان، چ ۲، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.
۱۳. رجب‌زاده، احمد، «آنومی سیاسی با تکیه بر نظر شهروندان تهرانی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۱، ص ۳۱۹-۳۴۸، ۱۳۸۲.
۱۴. رجب‌زاده، احمد، مسعود کوثری، «آنومی سیاسی در اندیشه دورکیم»، علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، ش ۳۷، ص ۳۱-۴۵، ۱۳۸۱.

۱۵. رفیع‌پور، فرامرز، آنومی یا آشفتگی اجتماعی: پژوهشی در زمینه پتانسیل آنومی در شهر تهران، تهران: سروش، ۱۳۷۸.
۱۶. سراج‌زاده، سیدحسین؛ پویافر، محمدرضا، «دین و نظم اجتماعی: بررسی رابطه دینداری با احساس آنومی و کجروی در میان نمونه‌ای از دانشجویان»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم، ش ۶۳، ص ۷۱-۱۰۶، ۱۳۸۷.
۱۷. سفیری، خدیجه، روش تحقیق کیفی، چ ۲، تهران: پیام پویا، ۱۳۸۸.
۱۸. سلیمی، علی و محمد داوری، جامعه‌شناسی کجروی (مجموعه مطالعات کجروی و کنترل اجتماعی: کتاب ۱)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ویراست ۲، چ ۲، ۱۳۸۷.
۱۹. سلیمی، علی، «پیوندهای قدرت و کجروی الگویی تلفیقی بر اساس آموزه‌های قرآن»، اسلام و علوم اجتماعی: ۲۷-۶۲، ۱۳۹۳.
۲۰. سلیمی، علی، «کاربرد تحلیل محتوای کیفی در استخراج تحلیلهای اجتماعی قرآن کریم: گزارشی تحلیلی از روش یک تحقیق»، روش‌شناسی علوم انسانی، د ۲۵، ش ۹۷، ص ۷۵-۹۹، ۱۳۹۷.
۲۱. سلیمی، علی، تحلیل‌های ساختی و تضاد در نظریه قرآنی کجروی: بر اساس آرای تفسیری شیعه، رساله دکتری رشته جامعه‌شناسی، گرایش نظری فرهنگی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۳.
۲۲. سلیمی، علی، محمود ابوترابی و محمد داوری، همنشینی و کجروی: نگاهی به دیدگاه‌های اسلامی و یافته‌های اجتماعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان فرهنگی - اجتماعی شهرداری تهران: ۱۳۸۸.
۲۳. سید بن قطب بن ابراهیم شاذلی، فی ظلال القرآن، بیروت: دارالشروق، ۱۴۲۵.
۲۴. طالقانی، سیدمحمود، پرتوی از قرآن، تهران: انتشار، چ ۴، ۱۳۶۲.
۲۵. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
۲۶. فضل‌الله، محمدحسین، من وحی القرآن، بیروت: دار الملائک، ۱۴۱۹.
۲۷. کوثری، مسعود، «آنومی اجتماعی و اعتیاد به مواد مخدر»، اعتیادپژوهی، د ۲، ش ۵ (ج ۲)، ص ۱۳-۳۰، ۱۳۸۲.
۲۸. محسنی‌تبریزی، علیرضا؛ سلیمی، علی، «تحلیل محتوای کیفی قیاسی و بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی در علوم اجتماعی»، روش‌شناسی علوم انسانی، ۱۸(۷۲)، ص ۱۳۵-۱۵۸، ۱۳۹۱.

۲۹. مدرسی، سیدمحمدتقی، من هدی القرآن، تهران: دار محبی الحسین، ۱۴۱۹.
۳۰. مراغی، احمدبن مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۳۶۶.
۳۱. مرجایی، سیدهادی، «سنجش و بررسی احساس آنومی در میان جوانان»، مطالعات جوانان، ش ۵، ص ۲۳ - ۶۰، ۱۳۸۲.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۳۷۱.
۳۳. مهدیان فر، رضا، شیوه الگوزدایی از چهره‌های منفی در تربیت از نگاه قرآن، قرآن و علم، ش ۳۱، از ص ۵۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۱.
۳۴. وایت، رابرت و فیونا هینز، جرم و جرم‌شناسی: متن درسی نظریه‌های جرم و کجروی، ترجمه علی سلیمی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ ۴، ۱۳۹۰.
۳۵. ورسلی، پیتتر، نظم اجتماعی در نظریه‌های جامعه‌شناسی (مجموعه علوم اجتماعی: ۴)، ترجمه سعید معیدفر، تهران: تبیان، ۱۳۷۸.
۳۶. Cho, Ji Young, Eun-Hee Lee (۲۰۱۴). 'Reducing Confusion about Grounded Theory and Qualitative Content Analysis: Similarities and Differences'. The Qualitative Report (۱۹-۶۴). pp. ۱-۲۰.
۳۷. Clinard, Marshall B., Robert F. Meier (۲۰۱۰). Sociology of Deviant Behavior. Belmont, CA, Wadsworth Cengage Learning, ۱۴th ed.
۳۸. Forman, Jane, Laura Damschroder (۲۰۰۸). "Qualitative Content Analysis". in Robert Baker and Wayne Shelton (eds.). Empirical Methods for Bioethics: A Primer (Advances in Bioethics ۱۱). Oxford: Linacre House, Jordan Hill. pp. ۳۹-۶۲.
۳۹. McLaughlin, Eugene, John Muncie (eds.) (۲۰۰۱). Sage Dictionary of Criminology. London, Sage Publications.
۴۰. Ritzer, George (ed.) (۲۰۰۷). The Blackwell Encyclopedia of Sociology. Oxford, Blackwell Publishing Ltd.
۴۱. Rock, Paul (۲۰۰۱). 'Deviance'. in A. Kuper & J. Kuper (eds.). The Social Science Encyclopedia. New York, Routledge. ۲nd ed. Pp. ۱۸۲-۱۸۵.
۴۲. Shoham, Shlomo Giora, Paul Knepper, Martin Kett (۲۰۱۰). International Handbook of Criminology. London, CRC Press.

References

۱. Quran Karim (Translation of the Holy Quran): Translated by Mohammad Ali Rezaei Esfahani and A Group of Professors at Al-Mustafa International University, Al-Mustafa International University Publications, Qom: ۲nd Edition, ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).
۲. Aron, Raymond, Marahel-e Asasi-ye Seer-e Andishe dar Jame'e Shinasi (Basic Stages of Intellectual Evolution in Sociology), Translated by Baqer Parham, ۴th Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications, ۱۳۷۷ SH (۱۹۹۸ CE).
۳. Azadar-Makki, Taqi, Sharifi-Sa'ei, Mohammad Hussein, "Tabian-e Jame'shanakhti-ye Ravabet-e Jinsi-e Anomik dar Iran" (Sociological Explanation of Anomic Sexual Relationships in Iran), Khanvadeh Pazhuhi (Family Studies), Vol. ۷, No. ۲۸, pp. ۴۳۵-۴۶۲, ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE).
۴. Bahrami, Seyyed Hashem, Al-Burhan fi Tafsir al-Quran (The Evidence in Quran Interpretation), Tehran: Mo'asseseh al-Ba'thah, ۱۴۱۵ AH (۱۹۹۵ CE).
۵. Burrell, Gibson, Morgan, Gareth, "Nazariyehaye Kalan-e Jame'e Shinakhti va Tajzieh va Tahlil-e Sazman" (Major Sociological Theories and Organizational Analysis), Translated by Mohammad Taqi Norozi, Tehran: SAMT and Imam Khomeini Educational and Research Institute, ۱۳۸۳ SH (۲۰۰۴ CE).
۶. Chelabi, Masoud, Jame'e Shinasi-e Nazm: Tashrih va Tahlile Nazari-ye Nazm-e Ejtmaci (Sociology of Order: Theoretical Analysis of Social Order), Tehran: Ney, ۱۳۷۵ SH (۱۹۹۶ CE).
۷. Cho, Ji Young, Eun-Hee Lee (۲۰۱۴), 'Reducing Confusion about Grounded Theory and Qualitative Content Analysis: Similarities and Differences', The Qualitative Report (۱۹-۶۴), pp. ۱-۲۰.
۸. Clinard, Marshall B., Robert F. Meier (۲۰۱۰), Sociology of Deviant Behavior, Belmont, CA, Wadsworth Cengage Learning, ۱۴th ed.
۹. Dehghanian, Hamid, Ulgoo-ye Ta 'seer-e Anomi bar Sabkmandi Zendegi: Ba Takhayyol bar Modiriyat-e Badan (The Pattern of Anomie Effect on Lifestyle: Emphasizing Body Management), PhD Dissertation in Sociology, Qom: Research Institute of Seminary and University, ۱۴۰۰ SH (۲۰۲۱ CE).
۱۰. Durkheim, Emile, "Doganyegi Tabiat-e Bashari va Sharayate Ejtmaci An" (The Duality of Human Nature and Its Social Conditions), Translated by Masoud Golchin, Fasnameh-e Olum-e Ejtmaci (Allameh Tabataba'i University Social Sciences Journal), Vol. ۶, No. ۱۰, pp. ۱۳۹-۱۱, ۱۳۷۷ AH (۱۹۹۸ CE).
۱۱. Durkheim, Emile, Khodkoshi (Suicide), Translated by Nader Salarezadeh, Tehran: Allameh Tabataba'i University, ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).

۱۲. Fadlallah, Mohammad Hussein, *Min Wahy al-Quran* (From the Revelation of the Quran), Beirut: Dar al-Malak, ۱۴۱۹ AH (۱۹۹۸ CE).
۱۳. Forman, Jane, Laura Damschroder (۲۰۰۸), "Qualitative Content Analysis", in Robert Baker and Wayne Shelton (eds.), *Empirical Methods for Bioethics: A Primer* (Advances in Bioethics ۱۱), Oxford: Linacre House, Jordan Hill. pp. ۳۹-۶۲.
۱۴. Ibn Ashur, Mohammad bin Tahir, *Al-Tahrir wa al-Tanwir* (Composing and Illuminating), Beirut: Mousasat al-Tarikh al-Arabi, ۱۴۲۰ AH (۱۹۹۹ CE).
۱۵. Kowsari, Masoud, "Anomie Ejtema'i va E'tiyad be Mavad-e Mokhaddar" (Social Anomie and Addiction to Narcotics), *Addiction Studies*, Vol. ۲, No. ۵, pp. ۱۳-۳۰, ۱۳۸۲ SH (۲۰۰۳ CE).
۱۶. Makarem-Shirazi, Naser et al., *Tafsir-e Namune* (Exemplary Interpretation), Tehran: Dar al-Kutub al-Islami, ۱۳۷۱ SH (۱۹۹۲ CE).
۱۷. Marja'i, Sayyed Hadi, "Sanjesh va Barresi-ye Ehsas-e Anomie dar Miyane Javanan" (Measurement and Examination of Anomie Among Youth), *Motale'at-e Javanan* (Youth Studies), No. ۵, pp. ۲۳-۶۰, ۱۳۸۲ SH (۲۰۰۳ CE).
۱۸. McLaughlin, Eugene, John Muncie (eds.) (۲۰۰۱), *Sage Dictionary of Criminology*, London, Sage Publications.
۱۹. Modarresi, Sayyed Mohammad Taqi, *Min Huda al-Quran* (From the Guidance of the Quran), Tehran: Dar-e Mohebbi al-Hussein, ۱۴۱۹ AH (۱۹۹۸ CE).
۲۰. Mohseni-Tabrizi, Alireza, Salimi, Ali, "Tahlil-e Motevazi-ye Qiasi va Bahregiri az Amoozeh-haye Eslami dar Olum-e Ejtema'i" (Comparative Qualitative Analysis and Utilization of Islamic Teachings in Social Sciences), *Ravanshenasi-ye Olum-e Ensan* (Methodology of Human Sciences), Vol. ۱۸, No. ۷۲, pp. ۱۳۵-۱۵۸, ۱۳۹۱ SH (۲۰۱۲ CE).
۲۱. Moraghi, Ahmad bin Mustafa, *Tafsir al-Moraghi* (Moraghi's Interpretation), Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi, ۱۳۶۶ SH (۱۹۸۷ CE).
۲۲. Ofoqi, Nader, Sadiqi, Abbas, "Motale'e Tatbigi Arzesh-ha va Hanjarha va Rabete Anha ba Anomi: Motale'e Mawridi Danishjuyan Khawabgahaye Danishgah Gilan (A Comparative Study of Values, Norms, and Their Relationship with Anomie: A Case Study of Students Residing in University Hostels in Gilan), *Tahghighat Farhangi* (Cultural Studies), No. ۸, pp. ۶۵-۱۰۶, ۱۳۸۸ AH (۲۰۰۹ CE).
۲۳. Rafiepour, Faramarz, "Anomi ya Ashoftegi Ejtmaei: Pazhoheshi dar Zamine Potansial-e Anomi dar Shahr-e Tehran" (Anomie or Social Disruption: A Study on the Potential for Anomie in Tehran City), Tehran: Soroush, ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).

۲۴. Rajabzadeh, Ahmad, "Anomi-e Siyasi ba Tekye bar Nazar-e Shahrvandane Tehrani" (Political Anomie Based on the Views of Tehran Citizens), Nameh-e Olum-e Ejtmaci (Journal of Social Sciences), No. ۲۱, pp. ۳۱۹-۳۴۸, ۱۳۸۲ SH (۲۰۰۳ CE).
۲۵. Rajabzadeh, Ahmad, Kowsari, Masoud, "Anomi-e Siyasi dar Andisheh-ye Durkheim" (Political Anomie in Durkheim's Thought), Olum-e Ejtmaci va Ensani (Social and Human Sciences of Shiraz University), No. ۲۷, pp. ۳۱-۴۵, ۱۳۸۱ SH (۲۰۰۲ CE).
۲۶. Ritzer, George (ed.) (۲۰۰۷), The Blackwell Encyclopedia of Sociology, Oxford, Blackwell Publishing Ltd.
۲۷. Robertson, John, "Dar'amdi bar Jame'e: Ba Ta 'tid bar Naziyahaye Karkardgerai, Satiz wa Kunish Mutaqabil Nimadin (Introduction to Society: Emphasizing Theories of Functionalism, Conflict, and Symbolic Interactionism)", Translated by Hussein Behravan, ۲nd Edition, Mashhad: Astan-e Qods Razavi, ۱۳۷۴ SH (۱۹۹۵ CE).
۲۸. Rock, Paul (۲۰۰۱), 'Deviance'. in A. Kuper & J. Kuper (eds.), The Social Science Encyclopedia, New York, Routledge, ۲nd ed., pp. ۱۸۲-۱۸۵.
۲۹. Safiri, Khadijeh, Ravesh-e Tahqiq Kefi (Qualitative Research Methodology), ۲nd Edition, Tehran: Payam-e Poya, ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).
۳۰. Salimi, Ali, "Karbarde Tahlile Motaale'ye Kefi dar Estekhrage Tahlieleha-ye Ejtemai-ye Quran Karim: Gozarshi Tahlielee az Ravesh-e Yek Tahqiq" (The Application of Qualitative Content Analysis in Extracting Social Analyses from the Holy Quran: An Analytical Report of a Research Method), Ravanshenasi-ye Olum-e Ensan (Methodology of Humanities), Vol. ۲۵, No. ۹۷, pp. ۷۵-۹۹, ۱۳۹۷ SH (۲۰۱۸ CE).
۳۱. Salimi, Ali, "Payvandhay-e Ghodrat va Kajravi: Olgooye Talfiqi ba Asas Amozehaye Quran" (Power Links and Anomie: A Synthesized Model Based on Quranic Teachings), Eslam va Olum-e Ejtemai (Islam and Social Sciences), pp. ۲۷-۶۲, ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE).
۳۲. Salimi, Ali, "Tahlil-ha-ye Sakhti va Tazad dar Nazariyyeh-ye Qurani-ye Kajravi: Bar Asas-e Aray-e Tafsiri-ye Shia" (Structural Analyses and Contradictions in the Quranic Theory of Anomie: Based on Shiite Interpretations)", PhD Dissertation in Sociology, Cultural Theoretical Orientation, Qom: The Research Institute of Seminary and University, ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE).
۳۳. Mehdianfar, Reza, the method of de-patterning negative figures in education from the perspective of the Qur'an, Quran and Science Journal, Volume ۱۶, Number ۳۱, March ۲۰۲۳
۳۴. Salimi, Ali, Abu Torabi, Mahmoud, Davari, Mohammad, "Hamneshini va Kajravi: Negahi be Didegah-haye Eslami va Yafteha-ye Ejtema'i" (Cohabitation and Anomie: An Examination of Islamic Perspectives and Societal Findings), Qom: The Research

- Institute of Seminary and University and Cultural –Social Department of the Municipality of Tehran, ۱۳۸۸ SH (۲۰۰۹ CE).
۳۵. Salimi, Ali, Davari, Mohammad, "Jame'e Shinasi-ye Kajravi: Majmoa 'e Motele'at Kajravi va Kontrol Ejtemai; Ketab 1" (Anomie Sociology: Collection of Articles on Anomie and Social Control; Book No. 1), ۲nd Edition, Version ۲, Qom: The Research Institute of Seminary and University, ۱۳۸۷ SH (۲۰۰۸ CE).
۳۶. Sarajzadeh, Sayyed Hossein, Pouyafar, Mohammad Reza, "Din va Nazm-e Ejtemai: Barresi Rabete Dindari ba Ehsas-e Anomi va Kajarvi dar Miyan-e Nemoone'i az Daneshjuyan" (Religion and Social Order: Investigating the Relationship Between Religiosity, Anomie, and Deviance Among a Sample of Students), Majaleh Daneshkade Adabiat va Olum-e Ensani Daneshgah Tarbiat Moallem (Journal of Literature and Humanities Department of Teacher Education University), No. ۶۳, pp. ۷۱-۱۰۶, ۱۳۸۷ AH (۲۰۰۸ CE).
۳۷. Sayyid bin Qutb bin Ibrahim Shadhili, Fi Zhillal al-Quran (In the Shade of the Quran), Beirut: Dar al-Shorouq, ۱۴۲۵ AH (۲۰۰۴ CE).
۳۸. Shoham, Shlomo Giora, Paul Knepper, Martin Kett (۲۰۱۰), International Handbook of Criminology, London, CRC Press.
۳۹. Tabatabai, Mohammad Hussein, Al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Scale in Quran Interpretation), Beirut: Al-A'lami Institute for Publications, ۱۳۹۰ SH (۱۹۷۷ CE).
۴۰. Taleqani, Sayyed Mahmoud, Partooyi az Quran (A Ray from the Quran), Tehran: Enteshar Publications, ۴th Edition, ۱۳۶۲ SH (۱۹۸۳ CE).
۴۱. Werzely, Peter, Nazm Ejtema'i dar Nazariyyeh-haye Jame'e Shinasi: Majmoa 'h Ulum Ejtemai 4 (Social Order in Sociological Theories: Collection of Social Sciences No. 4), Translated by Saeed Ma'edfar, Tehran: Tebyan, ۱۳۷۸ SH (۱۹۹۹ CE).
۴۲. White, Robert, Heinz, Fiona, Jorm va Jormshenasi: Matn Darsi-ye Nazariyyeh-haye Jorm va Kajravi (Crime and Criminology: Textbook of Crime Theories and Anomie), Translated by Ali Salimi, Qom: The Research Institute of Seminary and University, ۴th Edition, ۱۳۹۰ SH (۲۰۱۱ CE).